

Вадим Кобильченко,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ В НОРМІ Й ПРИ ПОРУШЕННЯХ ЗОРУ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Анотація. Метою статті є всебічний розгляд психологічного феномену «соціальний розвиток» та визначення його структури, механізмів і характерних особливостей у дошкільному віці. Були використані теоретичні методи: логіко-семантичний і структурно-логічний методи для уточнення поняття «соціальний розвиток» та аналізу його структури, механізмів і характерних особливостей у дошкільному віці. Розкрито сутність феномену «соціальний розвиток» та двох його ліній: соціалізації та індивідуалізації. Встановлено, що поступове відокремлення дитини від дорослого створює нову соціальну ситуацію, в якій вона прагне до самостійності. Ця тенденція в дошкільному віці є природною і постійною. Виявлено, що соціальні контакти дітей з порушеннями зору є більш слабкими і нестійкими, ніж у нормі.

Ключові слова: соціальний розвиток, соціалізація, індивідуалізація, дошкільний вік.

Vadym Kobylchenko, Psychological peculiarities of social development of the child in norm and in disorders of vision in preschool age

Abstract. The purpose of the article is a comprehensive review of the psychological phenomenon of "social development" and the definition of its structure, mechanisms and characteristics at preschool age. Theoretical methods were used: logic-semantic and structural-logical methods to clarify the concept of "social development" and to analyze its structure, mechanisms and characteristics at preschool age. The essence of the phenomenon of "social development" and its

two lines is revealed: socialization and individualization: socialization is the process of involving a child in social culture, which ensures its social adaptation in society. Individualization is seen as a process of separation, the formation of universal social abilities that characterize the degree of subjectivity of the individual. It is proved that the deployment of these lines as a progressive process ("from the child's awareness of his social capabilities, through the formation of personal tumors, to the emergence and strengthening of a qualitatively new social position as a result of his own creative activity") is one of the most important moments of social development. Accordingly, the content of social development is determined, on the one hand, by the totality of social influences on the child, on the other hand - by the attitude to the same individual, actualization of his / her self, disclosure of the creative potentials of the individual. The main criterion for social development, in this case, is not the degree of assimilation of social norms and rules of behavior, adaptability to the world at the level of conformism, but the degree of independence, initiative of the individual. It has been found that visual impairments at preschool age affect the formation of the whole psychological system of the child, including his personality. It has been found that the social contacts of children with visual impairments are weaker and more fragile than normal. Disruption of social contacts leads to deviations in the psychosocial development of the child. The personality of children who have severe physical disabilities undergoes significant changes during the preschool period. Children with profound visual impairments at preschool age begin to understand their difference from children with normal vision.

Key words: social development, socialization, individualization, preschool age.

Постановка проблеми. Зазвичай, дошкільне дитинство охоплює молодший дошкільний вік (4-й рік), середній дошкільний вік (5-й рік), старший дошкільний вік (6-й рік, у деяких дітей ще й кілька місяців 7-го року життя). На цьому етапі складається нова соціальна ситуація розвитку,

провідною діяльністю стає гра, під час якої дошкільники опановують інші види діяльності, виникають важливі новоутворення у психічній та особистісній сферах, відбувається інтенсивний інтелектуальний розвиток дитини, формується готовність до навчання у школі.

Істотною особливістю дошкільного віку є виникнення різноманітних стосунків дитини з однолітками, утворення дитячого угруповання. Власній внутрішній позиції дошкільника стосовно інших людей властиві розвиток усвідомлення власного «Я» й значущості своїх учинків, величезний інтерес до світу дорослих, їхньої діяльності, стосунків.

Соціальний розвиток особистості розуміється в культурології, соціології та філософії як тривалий процес операційного оволодіння дитиною певними програмами діяльності та поведінки, характерними для тієї чи іншої культурної традиції; як процес інтеріоризації індивідом суспільних знань, цінностей і норм; як процес засвоєння і активного відтворення індивідом соціального досвіду.

Процес соціального розвитку є складне явище, в ході якого відбувається засвоєння дитиною об'єктивно заданих соціальних норм і поступове відкриття, утвердження себе як соціального суб'єкта. Відповідно до концепції Д. Фельдштейна [8], процес соціального розвитку являє собою результат соціалізації-індивідуалізації, який постійно відтворюється і характеризується не тільки рівнем освоєння дитиною соціального у всій його складності і широту його визначення (включаючи норми суспільства і через них - норми людських відносин), але і ступенем соціальної «самості» індивіда. У ракурсі даного визначення процес соціального розвитку, як результат соціалізації-індивідуалізації, не може обмежуватися лише адаптацією індивіда до соціального оточення, оскільки, по-перше, він відбувається в умовах соціального буття, яке постійно змінюється; а по-друге - включає реалізацію суб'єктної, творчої позиції людини. Тобто, соціальний розвиток здійснюється в соціокультурному просторі через прилучення дитини до культурних цінностей, їх привласнення і створення.

Таким чином, соціальний розвиток є не тільки результатом процесу «вростання» дитини в культуру (за Л. Виготським), а й результатом активного створення людиною себе і нової культури в умовах соціального буття, яке постійно змінюється (В. Кудрявцев).

Отже, основними психологічними лініями соціального розвитку є:

- соціалізація, як процес прилучення до соціальної культури, її інтеріоризація, що забезпечує соціальну адаптацію індивіда в суспільстві;

- індивідуалізація, як процес сепарації (відокремлення), становлення універсальних соціальних здібностей, які характеризують ступінь соціальної самості, суб'єктності індивіда.

Розгортання цих ліній як поступального процесу («від усвідомлення дитиною своїх соціальних можливостей, через становлення особистіших новоутворень, до появи і зміцнення якісно нової соціальної позиції в результаті власної творчої активності»), на думку Д. Фельдштейна, є одним з найважливіших моментів цілепокладання в соціальному розвитку. Відповідно, зміст соціального розвитку визначається, з одного боку, всією сукупністю соціальних впливів на дитину, а з іншого - ставленням до цього самого індивіда, актуалізацією власного «Я», розкриттям творчих потенціалів особистості. Головним критерієм соціального розвитку, в цьому випадку, виступає не ступінь засвоєння соціальних норм і правил поведінки, адаптованості до навколишнього світу на рівні пристосуванства, конформізму, а ступінь самостійності, ініціативності особистості.

Соціальний досвід, до якого долучається дитина з перших років свого життя, акумулюється і проявляється в соціальній культурі. Вивчення соціального розвитку з точки зору його змістовної суті (соціалізації-індивідуалізації) дозволяє визначити основні рушійні сили становлення цього процесу в онтогенезі. Величезне значення в процесі становлення універсальних соціальних здібностей має механізм наслідування як один із шляхів проникнення в смислові структури людської діяльності. Спочатку, наслідуючи дії оточуючих людей, дитина опановує загальноприйнятими

способами поведінки, незалежно від особливостей комунікативної ситуації. Взаємодія з іншими людьми ще не диференціюється дитиною по родовим, видовим, статевим, національними ознаками. Внаслідок збагачення смислового спектра соціальної взаємодії відбувається поступове усвідомлення цінності кожного правила, норми; їх застосування починає асоціюватися з конкретною ситуацією. Дії, засвоєні колись на рівні механічного наслідування, набувають нового, соціально значущого змісту. Усвідомлення цінності соціально спрямованих дій означає зародження нового механізму соціального розвитку - нормативного регулювання, вплив якого в дошкільному віці є дуже важливим.

Аналіз актуальних досліджень. Сучасне гуманістичне уявлення про людину дозволяє розглядати її як істоту природну (біологічну), соціальну (культурну) і екзистенціальну (незалежну, вільну). Основною характеристикою екзистенціального виміру є свободоздатність - спроможність до автономного існування, здатність самотійно будувати свою долю, стосунки зі світом і т.д. Саме ця здатність інтегрує людину як ціле, дозволяє їй вибудувати гармонійні відносини з навколишнім світом. Така постановка питання важлива як для педагогіки і психології взагалі, так і для гуманістичної педагогіки і психології зокрема. Вона дозволяє відрізнити соціалізацію від індивідуалізації.

Відзначимо, що соціалізація орієнтує людину до «адаптивної активності» і здійснюється як під впливом цілеспрямованих процесів (перш за все - виховання) в педагогічних системах, так і під впливом стихійних факторів.

Індивідуалізація - це і спонтанний процес (перший прояв у дитини самостійності в 3 роки - «Я сам!»), і цілеспрямована спільна діяльність педагога або іншого значущого дорослого і самої дитини щодо підтримки і розвитку того одиничного особливого, своєрідного, що закладено у ній від природи або того, що вона придбала в своєму індивідуальному досвіді.

Питання про внутрішнє самовизначення дитини, її самостійності і саморозвитку, співвідношенні зовнішніх впливів і внутрішніх умов їх

реалізації, зовнішніх і внутрішніх детермінант, механізмів соціального розвитку дитини піднімався в роботах О. Запорожця, А. Золотнякової, М. Лісіної, В. М'ясищева, С. Рубінштейна та багатьох інших дослідників.

Так зокрема, О. Запорожець [2] в своїх роботах багато уваги приділяв мотиваційно-смісловій орієнтації як особливій внутрішній діяльності та її ролі у розвитку взаємодії дитини з оточуючими людьми.

Дослідження Л. Галігузової, А. Золотнякової, М. Лісіної та інших вчених дозволяють розглядати соціальну орієнтацію відправним моментом взаємодії. Соціальна орієнтація, як специфічна внутрішня діяльність, визначає можливість взаємодії, має свої рівні розвитку, характеризується актуалізацією «емоційних слідів» минулого спілкування, ступенем виразності окремих комунікативних дій. Перехід до безпосередньої взаємодії забезпечується завдяки емоціям, які запускають і завершують соціальну орієнтацію. Якщо «запуск» емоції має негативну спрямованість, яка пов'язана, наприклад, з минулим негативним досвідом, - подальша взаємодія «блокується» і дитина уникає можливого контакту. Якщо «запуск» емоції має позитивну спрямованість, взаємодія переходить у нову фазу - фазу виконання.

Онтогенетично вихідним в оволодінні універсальними способами соціальної взаємодії є механізм рефлексорної регуляції. Його первинні прояви спостерігаються вже у ранньому дитячому віці у вигляді соціально спрямованої усмішки і надалі часто актуалізуються безконтрольно, на рівні феномена «стимул-реакція».

Іншим важливим механізмом, який забезпечує інтеграцію дитини в світ собі подібних, є механізм ідентифікації. Відповідно до концепції О. Калашнікової [3], під ідентифікацією розуміється «механізм зближення», інтеграції людей у спільність на базі загального соціального змісту, що виражено в поглядах, нормах, інтересах, цінностях, які інтеріоризовані в процесі освоєння світу людей.

Відносно процесу соціалізації дітей дошкільного віку дане визначення вимагає конкретизації та доповнення. В силу специфіки розвитку психічних

процесів і функцій, ідентифікація дошкільника можлива на рівні емпатійного переживання, яке виникає в ході ототожнення себе з іншими людьми. Дитина частіше ідентифікує себе з об'єктом, який викликає яскраві емоційні реакції. Щодо соціального розвитку дошкільників ідентифікація розглядається як акт інтерперсонального ототожнення, в якому переживання інших сприймаються як власні. Процес інтеріоризації, в цьому випадку, може бути розглянуто як окремий механізм соціалізації, обумовлений діями механізмів наслідування, нормативного регулювання, ідентифікації.

Ідентифікація, вважає О. Калашнікова, виникає як єдність в дихотомії: прилучення і відокремлення, що не суперечить змістовній характеристиці процесу соціального розвитку Д. Фельдштейна, позаяк кожен індивід засвоює соціальний досвід через прилучення, але здійснює це індивідуально, поступово виділяючи себе із зовнішнього соціального світу.

Важливим механізмом, який опосередковує як сприйняття людиною соціальних цінностей, так і їх відтворення в комунікативному акті, є індуктивна регуляція. У психології вона розглядається як процес передачі емоційного стану від одного індивіда до іншого на психофізіологічному рівні контакту. Вплив даного механізму відчувається тим більше, чим менш вираженою є смислове навантаження дій, представлених в прийнятих нормах і правилах поведінки. Даний механізм, як жоден інший, пов'язаний з позицією соціально значущої групи (сім'ї, однолітків), а його ігнорування або несвоєчасна корекція можуть призвести до негативних наслідків в соціальному розвитку дитини.

Дія цього механізму тісно пов'язана з домінуючими цінностями соціального оточення, із загальними орієнтирами в оцінці поведінки дитини у взаємодії з іншими людьми. Найчастіше цей механізм «спрацьовує» в процесі сприймання людей, які мають відхилення у фізичному розвитку, представників протилежної статі, національності в силу існуючих соціальних стереотипів. Психологічна значущість даного механізму проявляється передусім в залежності від ціннісних орієнтацій найближчого соціального оточення.

Мета статті. Метою є всебічний розгляд психологічного феномену «соціальний розвиток» та визначення його структури, механізмів і характерних особливостей у дошкільному віці.

Методи дослідження. Теоретичні методи: логіко-семантичний і структурно-логічний методи для уточнення поняття «соціальний розвиток» та аналізу його структури, механізмів і характерних особливостей у дошкільному віці.

Виклад основного матеріалу. Велике значення в процесі соціалізації-індивідуалізації вже в дошкільному віці набуває соціальний досвід як певна «апріорна» сутність, як результат засвоєння суспільного досвіду.

Н. Голованова [1] розглядає соціальний досвід як результат активної взаємодії дитини з навколишнім світом, яка не може бути обмежена лише засвоєнням певної суми відомостей, знань, навичок, зразків, позаяк вона пов'язана з оволодінням способами діяльності та спілкування. Соціальний досвід дитини дошкільного віку досить обмежений, проте він є механізмом регуляції соціально прийнятної поведінки у тих випадках, коли не «спрацьовує» жоден з перерахованих вище механізмів, так як саме в ньому знаходить відображення суб'єктна сутність індивіда.

Завершальною фазою діяльності, спрямованої на комунікацію, є контроль, який включає механізми оцінки як способу встановлення значущості соціального контакту для суб'єкта; самооцінки як способу встановлення власної значущості для інших; рефлексії як процесу самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Окреслені механізми (за винятком рефлексії) мають місце у поведінці дітей вже в молодшому дошкільному віці, однак вони в значно більшій мірі залежать від позицій соціально значущого оточення, актуалізуються і транслюються, як правило, дорослими людьми.

Все вищевикладене дає підстави зробити висновок про те, що результатом самопізнання дитини є вироблення нею системи уявлень про саму себе - «Я-концепції» або «образу Я». «Образ Я» визначає ставлення

індивіда до самого себе, виступає основою побудови взаємин з іншими людьми.

Одним з найважливіших у розвитку ядра особистості, стверджує О. Сергієнко [6], є виділення дитиною себе з навколишнього середовища.

На початку свого життя людина здатна отримувати інформацію (наприклад, через оптичний потік), що прямо визначає її безпосереднє положення в навколишньому середовищі.

Авторка зазначає, що першим уявленням про себе є «Екологічне Я», яке формується у дитини щодо фізичного оточення. «Екологічне Я» виникає спонтанно з народження і активно функціонує як складова частина Я-концепції упродовж усього життя, змінюючись і розвиваючись.

Другим важливим завданням у розвитку Я-концепції, на думку О. Сергієнко, є встановлення еквівалентності «Я-Інший». Цей тип уявлень про себе може бути визначений як «Я-інтерперсональне», яке формується також спонтанно.

У житті люди часто взаємодіють засобами, властивими людському виду. Ці взаємодії зустрічаються на різних рівнях людської інтимності, включаючи тілесні контакти. Характерні засоби взаємодії включають обмін поглядами, жестами, емоційними станами і т.д.

Наявність інтерсуб'єктивності відносин дозволяє встановити тотожність «Я-Інший». Основою біполярної шкали «Я-Інший», зауважує О. Сергієнко, слугує репрезентативна система, в основі якої - вроджені механізми аmodalного сприймання та інтерсенсорної взаємодії.

Виділяючи себе зі світу предметів і світу людей, дитина починає відносити щодо себе або щодо інших свої репрезентації і емоційні стани, які вона регулює на доступному їй рівні при взаємодії із об'єктами та людьми.

Таким чином, резюмує авторка, базова концепція фізичного і соціального світу свідчить про активність, інтегративність, соціальність людини як суб'єкта, що створює передумови шукати витoki суб'єктності на самих ранніх етапах розвитку людини.

Відомо, що порушення зору в дошкільному віці впливають на формування усєї психологічної системи дитини, включаючи і її особистість.

У своєму дослідженні О. Таран [7] зазначає, що у переважної більшості слабозорих дошкільників, так само як у дошкільників з нормальним типом розвитку, переважає недостатній рівень сформованості загальної Я-концепції, який відображено у співвідношенні недостатньо сформованих активного та пасивного планів Я-концепції й характеризується обмеженою компетентністю дитини стосовно всіх або кількох компонентів активної Я-концепції (як правило, Я-психічного, описової і емоційно-оцінної складових) та недостатньою сформованістю більшості складових і компонентів пасивної Я-концепції. Також нею було встановлено, що стан сформованості Я-концепції безпосередньо не залежить від наявного у дитини порушення зору, хоча і обумовлює її специфіку.

Адекватне пізнання свого «Я», своїх здібностей і недоліків у поєднанні з позитивним самоприйняттям створює умови для перетворення дошкільника з порушеним зором з пасивного об'єкта навчально-виховного процесу в його активного учасника. Здатність до усвідомлення власного «Я» є важливою умовою особистісного розвитку цієї категорії дітей, формування більш усвідомлених механізмів саморегуляції поведінки.

Самоствердження в процесі становлення особистості дошкільника виступає як істотна внутрішня детермінанта його життєдіяльності. Воно проявляється в намаганні дитини завоювати нову соціальну позицію, знайти своє місце в найближчому соціальному оточенні [5].

Питання про самоствердження, самовираження і самореалізацію у старших дошкільників з порушеннями зору виникає дуже гостро, так як це не тільки спосіб проявити власне «Я», а й важлива умова повноцінного і адекватного розвитку особистості [4].

Самореалізація має велике значення для розвитку особистості, оскільки засвоєний життєвий досвід, який пройшов крізь призму внутрішнього світу особистості, оцінюється, критично переробляється нею й переходить в дієву

позицію та є умовою саморегуляції. Постійне прагнення реалізувати своє «Я» є характерним проявом ставлення дошкільника до навколишнього світу. Як «акумулятор» індивідуального досвіду механізми самореалізації надають діяльності та поведінці дитини особистісного сенсу, який знаходить своє вираження в перетворенні суспільних вимог і оціночних критеріїв у норми самооцінки і самоконтролю. Самореалізація пов'язана зі свідомим прагненням розкрити свої сили і здібності в громадському застосуванні, в соціальній інтенції особистості.

Важливою стороною самореалізації є самовизначення. Завдяки йому особистість включається в ті чи інші структури суспільного життя через індивідуальний вибір. Переважно розрізняють два рівня самовизначення:

- інтрасуб'єктний, на якому виникає прагматичне самовизначення, яке характеризується інтенцією особистості на власне «Я», реалізує її егоїстичні мотиви в сфері життєдіяльності, безвідносно до інтересів інших людей;

- інтерсуб'єктний рівень самовизначення, який характеризується інтенцією соціальної активності суб'єкта на інших людей і опосередковує характер його взаємодії з мікросередовищем.

Якщо проаналізувати негативну самореалізацію в дошкільному віці, то необхідно відзначити, що в цьому періоді особистісного розвитку дитина нерідко стає «некерованою», час від часу порушує загальноприйняті норми поведінки (дитячі істерики, агресія щодо ровесників або навіть дорослих і т.п.). Це пояснюється тим, що дитина не може ще задовольнити свої соціально-психологічні потреби в самоствердженні, самовираженні і самореалізації. Отже, установка на самореалізацію може виявляти себе як позитивним, так і негативним способом, наслідком якого є відкритий негативізм, агресивність тощо.

Соціальна ситуація розвитку в дошкільному віці обумовлена тим, що ще в ранньому дитинстві дитина відкриває для себе існування дорослих, їх складний світ. Поступове відокремлення дитини від дорослого створює нову соціальну ситуацію, в якій вона прагне до самостійності. Ця тенденція є природною і

постійною. Однак дитина продовжує жиги разом з дорослими, входить у їх світ. Її головною потребою є участь в житті і діяльності дорослих, оскільки в цьому віці дитині складно реалізувати себе за браком власних сил, знань і умінь. Тому вона в своїх думках стає дорослою, в своїй уяві орієнтується на дорослих як на певний еталон, приміряючи на себе властиві дорослим певні ролі, наслідуючи їх, діє, як дорослі, але у формі сюжетно-рольової гри. У дитини з'являються елементарні обов'язки, її зв'язок з дорослими набуває нових форм, що проявляється в прагненні бути самостійною у своїх діях і діяльності в цілому.

Насамкінець необхідно зазначити, що соціальні контакти дітей з порушеннями зору є більш слабкими і нестійкими, аніж у нормі. Порушення соціальних контактів призводить до появи відхилень у психосоціальному розвитку дитини. Особистість дітей, що мають серйозні фізичні недоліки, піддається значним змінам у дошкільний період. Діти із глибокими порушеннями зору в дошкільному віці починають розуміти свою відмінність від дітей з нормальним зором. Наявність у них зорових порушень й усвідомлення своєї відмінності від норми набуває особистішого сенсу [4].

У систему відносин дошкільника включаються: уявлення про себе, ставлення до свого дефекту, ставлення до інших людей; відношення до життєвих цілей, ставлення до минулого й майбутнього, ставлення до життєвих цінностей; ставлення до безпосереднього соціального оточення.

Зазначені сфери відносин знаходять своє вираження у формуванні базових структур особистості: уявлення про себе, спрямованість особистості та її тимчасової перспективи, відносини з іншими.

Формування цих основних особистіших структур є неможливим без головної й основної умови формування особистості дитини - наявності можливостей для придбання широкого соціального досвіду. У першу чергу отримання такого досвіду можливо лише в широкому комунікаційному просторі дитини з дорослим. Взаємодіючи з дорослим, а потім і з однолітками, дитина отримує різноманітний досвід, що приводить до формування диференційованої системи відносин особистості [5].

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, система стосунків дитини в дошкільному дитинстві має вкрай важливе значення у формуванні її особистості. При переході від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку поведінка дитини помітно змінюється. Нові можливості вже перестають відповідати сформованим раніше відносинам з дорослими і починається кризовий період у психосоціальному розвитку. Основними симптомами цієї вікової кризи є демонстративна поведінка. У віці семи років відбувається узагальнення переживань («логіка почуттів») і виникає внутрішнє психічне життя. Семирічна дитина відкриває сам факт своїх переживань. Одним з головних новоутворень цієї вікової кризи є здатність і потреба в соціальному функціонуванні. Втрата безпосередності у спілкуванні з дорослими й знаходження довільності (здатності підкорити свою поведінку певним завданням і відповідним правилам) стають основою психологічної готовності дитини до шкільного навчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. СПб.: Речь, 2004. 272 с.
2. Запорожец А.В. Избранные психологические труды. В 2-х т. М., 1986. 320 с.
3. Калашникова Е.М. Личность и общество (проблема идентификации). Пермь, 1997.
4. Кобильченко В.В. Психологічний супровід дітей дошкільного віку з порушеннями зору: монографія. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2015. 205 с.
5. Кобыльченко В.В. Становление личности дошкольника в норме и при нарушениях зрения: монографія. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. 540 с.
6. Сергиенко Е.А. Антиципация в раннем онтогенезе человека. М.: Наука, 1992. 138 с.

7. Таран О.П. Особливості дослідження стану сформованості Я-концепції слабозорих дошкільників. Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі. Наук.-метод. зб. Вип. 7. К., 2006. С. 197-201.
8. Фельдштейн Д.И. Психологическое развитие личности в онтогенезе. М., 1989. 208 с.

REFERENCES

1. Golovanova, N.F. (2004). *Socializacija i vospitanie rebenka. Uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij*. [Socialization and parenting. Textbook for students of higher educational institutions]. SPb.: Rech'. 272 s.
2. Zaporozhec, A.V. (1986). *Izbrannye psihologicheskie trudy*. [Selected psychological works]. V 2-h t. M.. 320 s.
3. Kalashnikova, E.M. (1997). *Lichnost' i obshhestvo (problema identifikacii)*. [Person and society (identification problem)]. Perm'.
4. Kobylchenko, V.V. (2015). *Psykhologichnyi suprovid ditei doshkilnoho viku z porushenniamy zoru: monohrafiia*. [Psychological support for children of preschool age with visual impairment: monograph]. Poltava: TOV «Firma «Tekhservis». 205 s.
5. Kobyl'chenko, V.V (2015). *Stanovlenie lichnosti doshkol'nika v norme i pri narushenijah zrenija: monografija*. [The formation of a preschooler's personality in health and in visual impairment: monograph]. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing. 540 s.
6. Sergienko, E.A. (1992). *Anticipacija v rannem ontogeneze cheloveka*. [Anticipation in early human ontogenesis]. M.: Nauka. 138 s.
7. Taran, O.P. (2006). *Osoblyvosti doslidzhennia stanu sformovanosti Ya-kontseptsii slabozorykh doshkilnykiv*. [Features of the study of the state of formation of self-concept of visually impaired preschool children]. Dydaktychni ta sotsialno-psykhologichni aspekty korektsiinoi roboty u spetsialnii shkoli. Naук.-metод. зб. Vyp. 7. K. S. 197-201.
8. Fel'dshtejn, D.I. (1989). *Psihologicheskoe razvitie lichnosti v ontogeneze*. [The psychological development of personality in ontogenesis]. M. 208 s.